

<https://doi.org/10.3176/hum.soc.sci.1974.2.09>

PAUL ARISTE

EESTIST PÖLVNENUD URALISTID PETERBURI TEADUSTE AKADEEMIAS

XVIII ja XIX sajandi vahetusel hakkas soome-ugri ja samojeedi keelte harrastus kujunema teaduseks. XIX sajandi alguses arenes liiatigi kaks suurt uurimiskeskust, millele hiljem järgnesid teised. Need esimesed uurimiskesked olid Budapestis ja Peterburis. Peterburi Teaduste Akadeemia kogudesse oli juba XVIII sajandil talletatud õige ohtrasti ainekku mitmetest soome-ugri ja samojeedi keeltest ning murretest, millest varem polnud üldse andmeid olemas. Akadeemik P. S. Pallas avaldas 1787—1789 kaheköitelise «Linguarum totius orbis vocabularia comparativa», milles esitatud väiksemate soome-ugri ja uurali keelte sõnavara pole tänase päevani tähtsust kaotanud. Peterburi Teaduste Akadeemias sai juba 1831. aastal A. J. Sjögren soome-ugri keelte alal akadeemikuks ning võis teha ulatuslikke uurimisretki eri rahvaste juurde. Akadeemia toetusel võis M. A. Castrén teostada aastapikkusi kaugeid Siberi-reise idapoolsete soomeugrilaste ja samojeedide aladele. Juba möödunud sajandi esimesel poolel ilmus akadeemia väljaannetes põhjapanevaid töid soome-ugri rahvaste ajaloo, keelte, etnograafia ja folkloori kohta. A. J. Sjögreni akadeemikuks valimisega oli Peterburi Teaduste Akadeemias ametlik soome-ugri keelte esindaja, ent enne sedagi oli seal töötanud uurija, keda võib pidada akadeemia fennougristika traditsioonide rajajaks. See mees oli August Christian Lehrberg.

Aron Christian Lehrberg sündis Tartus 19. augustil 1770 ja suri Peterburis 5. augustil 1813. Oma esimese eesnime muutis ta üliõpilaspõlves Augustiks. Lehrbergi isa oli Tartus kullassepp, kuid suri juba enne poja ilmaletulekut. Lesest ema poleks suutnud poega koolitada, kui poleks appi tulnud tollaegne Tartu Peakooli rektor, pärastine Tartu ülikooli professor L. Ewers. Viimase eestkostel sai 18-aastane Lehrberg laenu Jena ülikooli studeerima minekuks. Noormehe algne kavatsus oli õppida teoloogiat, kuid varsti loobus ta sellest. Tema huvi köitsid filosoofia, psühholoogia, pedagoogika, rahvateadus (*Völkerkunde*), matemaatika ja loodusteadused, eriti aga ajalugu. Saadud laenust varsti ei piisanud. Lehrbergil oleks tulnud õpingud katkestada, kui tema metseeniks poleks saanud kreisimarssal H. von Bock, kes laenas talle raha ilma tagasinõudmise kavatsuseta. Lehrberg pidi aga pärast kodumaale naasmist hakkama Bocki perekonnas laste kasvatajaks ja õpetajaks. Saanud toetuse, jätkas Lehrberg studiumi ühe aasta jooksul Göttingenis ja tahtis siis üheks aastaks Pariisi minna. Revolutsiooni tõttu jäi Pariisi-sõit teostamata ja noormees siirdus pooleks aastaks Inglismaale õppima inglise keelt. 1794. aastal tuli Lehrberg Tartu tagasi ja hakkas Bocki lapsi õpetama. Samal ajal tegeles ta ka mitmete teadustega, eriti Venemaa ajaloo vanemate ajajärkude uurimisega. Kui Bocki laste õpetamine oli lõppenud, andus Lehrberg täiesti teadusele. Varsti leidsid tema uurimused tunnustust. 1807. aastal sai ta Peterburi Teaduste Akadeemia adjunktiks ja 1810. aastal erakorraliseks akadeemikuks. Mõnest akadeemia teaduslikust üritusest oli ta osa võtnud juba 1803. aastast alates (Ariste, 1970).

Lehrbergi peamised uurimused ilmusid alles 1816. aastal, s. o. pärast tema surma, eri raamatuna pealkirjaga «Untersuchungen zur Erläuterung der älteren Geschichte Russlands von A. C. Lehrberg. Herausgegeben von der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften

durch Ph. Krug». Selle suurekaustalise raamatu kaks esimest kirjutist käsitlevad soomeugri rahvaid. Üks neist, mis oli Akadeemiale esitatud 1810. aastal, kannab pealkirja «Ueber die geographische Lage und die Geschichte der im Russisch-Kaiserlichen Titel genannten Jugrischen Lande» (lk. 1—101). Selles kirjutises näitab Lehrberg täiesti õigesti, et jugralased on sama rahvas, keda tänapäeval tuntakse manside ehk vogulitena ja Obi jõe mail asuvate hantide ehk ostjakitena. Lehrberg lisas ühtlasi, et Jugra aladel asus ka samojeede ja sürjakomisid. Faktilise materjali põhjal osutas ta, et vogulitel ja Obi ostjakitel on ühiseks nimetuseks *mansi* ning et nende keel on tegelikult üks keel, mida räägitakse erimurretes. Ka praegused soomeugri keelte uurijad pooldavad vaadet, et mõned hantkeele murded on mansi keelele lähemal kui hanti keele enese mitmele murdele. Jugramaa ajaloost kõneldes tõi Lehrberg rikkalikult andmeid vene kroonikaist ja ürikutest selle kohta, kuidas Novgorod võttis Jugramaa üha enam oma mõjupiirkonda ja kuidas see maa-ala liideti lõplikult Novgorodi teiste aladega. Lehrberg on üksikasjalikult vaadelnud jugralaste jahindust. Mitmesuguseid ürikuandmeid on toodud selle kohta, kuidas Jugra nugise-, orava-, soobli- ja kopranahad jõudsid kaubateel kaugesse lõunasse, muide isegi Indiasse. On käsitletud sedagi, kuidas ungarlased on Jugrast välja rännanud. Manside, hantide ja ungarlaste lähedasest sugulusest kõneldes on Lehrberg kõigepealt arvestanud keeleandmeid.

Läänemerelaste vanema ajaloo uurimise seisukohalt on tähelepandav Lehrbergi teine mainitud kogumikus avaldatud töö «Ueber die Wohnsitze der Jemen, ein Beitrag zur Geschichte Neu-Finnlands» (lk. 103—236). Uus-Soomeks nimetati tollal seda osa Soomest, mis 1809. aastal Hamina rahu alusel liitus Venemaaga ja kus rahvastiku üheks koostisosaks olid hämelased. Selle tööga on Lehrberg saanud läänemerelaste etnogeneesi tõelise uurimise algatajaks. Vene ajaraamatutes ja ürikutes on sageli mainitud jeeme (Ъѣмь). Lehrberg osutas, et selle nimetusega on tähistatud hämelasi, kes juba õige vanast ajast peale on asunud tänapäeva Soome lääne- ja lõunaosas ega ole elanud kuskil ida pool, nagu olid enne teda mõned uurijad, näiteks soomlane H. G. Porthan, arvanud. Oma töös hämelaste kohta puudutab Lehrberg ka teiste läänemerelaste omaaegset levikuala. Tema järgi kuulusid XIX sajandi alguses tšuudide ehk läänemerelaste hulka kreevinid Lõuna-Lätis Bauska linna lähedal, liivlased, eestlased, ingerlased (*die Ingermannländer*), karjalased ja soomlased (*die Finnländer*). Hääbunud tšuudi rahvaiks pidas ta merjalasi, Zavolotšje tšuude ja vesse. Lehrbergi ajal polnud veel sedastatud, et omaaegsed vepsid on praegused vepslased. Vepslaste olemasolu oli siis teadusele alles avastamata. Merjalastest teame, et nad olid mingi vahehõimkond läänemerelaste ja volgalaste vahel. Zavolotšje tšuudide kohta käivad praegugi vaidlused. Need tšuudid on olnud kas mõni kõige idapoolsem vepslaste osa, mõned teised läänemerelased või läänepoolsem osa permlasi. Lehrbergil oli siis veel teadmata seegi, et kreevinid olid vaid üks oma algselt kodumaalt kaugemale paisatud rühm vadjalasi. Kreevinite päritolu selgitas alles F. J. Wiedemann. Lehrberg ei tundnud vadja ega isuri keelt ning arvas seepärast ekslikult, et need keeled olid ühte sulanud Ingerimaale siirdunud soomlaste keelega ehk ingeri murdega. Seda märkis Lehrberg aga õigesti, et isurite ja vadjalaste ürgseks asumisalaks oli Neeva ja Narva jõe vaheline territoorium, kus lääneosas olid vadjalased ja idaosas isurid. Õigesti on näidatud sedagi, et hämelastest põhja pool asusid neile keeleliselt lähedased kainulased (vene ajaraamatute *каяны*). Lehrbergil on selleski õigus, et karjalased on vanast ajast peale olnud soomlastest erinev rahvas oma erineva keelega, kelle omaaegne levikuala oli Päijännest ja Kymi jõest ida pool. Ta selgitas lähemalt, kuidas karjalased olid siit levinud kirdesse, põhja ja läände. Õigesti on Lehrberg määranud ka eestlaste ja liivlaste vanad asumisalad. Suur eksitus on tal aga olnud selle rahvaga, keda vene ajaraamatud nimetavad sumiks (*сумь*). Lehrberg ei saanud aru, et see rahvas on praegused soomlased. Ta pidas neid laplasteks ja oletas, et laplaste enesenimetus *sabme*, *saami* jne. on sama kui *Suomi* ja *сумь*. Laplasi ei pidanud Lehrberg tšuudideks, vaid Soome ja Euroopa põhjaosa algrahvaks, kes elasid tšuudidest eemal kõrvalistel aladel. Ka meieaegne teadus väidab, et nn. protolaplased võisid olla soomeugrilastest erinev hõimkond, kes oli lähedane samojeedidele. Üsna õigesti osutas Lehrberg, et *Lappi*, soome *lappalainen*, eesti *laplane* ja vene *лопь*, mis on läänemere keeltest laenatud, on algselt tähistanud just läänemerelastest eemal elanud ini-

mesi ja eemal olevat maad. Et vene keeles on sõnas *лонь a* asemel *o*, siis arvas Lehrberg, et venelased on selle sõna saanud kas savolastelt või nendelt eestlastelt, kelle murdes pika *aa* asemel esineb diftong *oa*, kus *maa* asemel öeldakse *moa*.

Lehrbergi töös on muidki üksikasjalikke keelelisi tähelepanekuid. Nõnda näiteks on ta läänemere keeltes olevaid vene laensõnu käsitledes paikapidavalt osutanud, et vanades vene laenudes on vene *o* läänemere keeltes asendatud *a*-ga. Seda häälikumuutust peetakse praegugi vene laenude vanuse määramise tähtsaks kriteeriumiks. Tema kõnesolevas töös on selgitatud ka mitmete läänemere vanade kohanimede algupära. Eesti keele oskus andis Lehrbergile hea aluse teistegi läänemere keelte õppimiseks. Selle tõttu on tema keelealased seletused enamasti ikka õiged.

Soome ja Venemaa vanadest suhetest kõneldes osutas Lehrberg, et enne seda, kui rootslased vallutasid Soome, oli soomemaalaste ja venelaste vahel tihedaid rahulikke kokkupuuteid. Soome akadeemik K. Vilkuna on seda Lehrbergi väidet mõne aasta eest omaltki poolt kinnitanud uute tõestite varal. Ta näitas, et ristiuskki oli soomlastele tulnud Vene poolt juba enne seda, kui rootslased hakkasid maad kristianiseerima (Vilkuna, 1969).

Kui A. J. Sjögren sai akadeemikuks, avaldas ka tema uurimuse jeemidest. Ta kritiseeris Lehrbergi lausa mahategevalt (Sjögren, 1830). Sjögreni arvates elasid jeemid ehk hämelased algselt Laadoga ümbruses, sest nad karjalaste survele nihkusid praeguse Soome aladele. Ta oletas sedagi, et vepselased ja hämelased olunud üks algne nõim. Seepärast üritas ta tõestada, et vepsa keel ja soome keele häme murre, endine hämelaste hõimukeel, on omavahel kõige lähemas suguluses. Seda kõike väites eksis Sjögren üsna rängalt. Et tal aga oli soome õpetlaste hulgas küllaltki pooldajaid, tunnustati tema vaateid üldisemalt kui Lehrbergi omi. Sjögreni suure autoriteedi tõttu jäid Lehrbergi õiged seisukohad mõneks ajaks isegi peaaegu unustusse. Alles meie ajal on Lehrbergile antud tagasi tema õige koht soome-ugri teaduste arenemise ajaloos. Äsja on Lehrbergi õiged vaated pidanud tunnustama isegi M. Branch oma ulatuslikus uurimuses Sjögreni kohta (Branch, 1973 : 90 jj., 193 jj., 224 jj.), sest Lehrberg oli ikkagi see mees, kes esimesena üldiselt õigesti valgustas nende põhjapoolsete soomeugrilaste ajalugu, keda kroonik Nestor on maininud.

Pärast Lehrbergi tuleks peatuda taas mehel, kes oli Tartuga tihedasti seotud ning töötas mõnda aega Peterburi Teaduste Akadeemias. See oli Alexander Gustav Schrenk (Schrenk). Schrenk sündis Tuulas 16. veebruaril 1816, õppis aastail 1834—1837 Tartu ülikoolis mineraloogiat ja filosoofiat. 1837. aastal sai ta Tartu ülikoolis filosoofiakandidaadiks. 1852. aastal kaitses ta samas ülikoolis mineraloogiamaistri ja 1853. aastal Königsbergi ülikoolis filosoofiadoktori väitekirja. Aastail 1837—1844 oli Peterburi Teaduste Akadeemia botaanikaiaia töötaja. 1846. aastast alates elas ta Tartus. Oli 1849.—1852. aastani siinses ülikoolis mineraloogiadotsent. 1853. aastal valiti ta korraliseks mineraloogiaprofessoriks. Valitsus aga ei kinnitanud teda ametikohale, sest välismaasõitude tõttu ei olnud ta jõudnud avaldada oma suuremat uurimust. Schrenk suri Tartus 6. juulil 1876 (Левницкий, 1902 : 214—215; Ottow, 1909 : 94).

1854. aastal avaldas Schrenk Tartus teose «Reise nach dem Nordosten des europäischen Russlands, durch die Tundren der Samojeden, zum Arktischen Uralgebirge, auf Allerhöchsten Befehl für den Kaiserlichen botanischen Garten zu St.-Petersburg im Jahre 1837 ausgeführt. Zweiter Theil. Wissenschaftliche Beilagen». Teose esimene osa oli ilmunud 1848. aastal samuti Tartus, ja selles olid Schrenki reisipäevikud. «Teaduslike lisade» hulgas on mitu niisugust, mis on tähtsad neenetsite ja sürjakomide ning nende keelte uurimise seisukohalt. Neis on toodud Arhangelski kubermangu samojeedide halduskord aastast 1835, esitatud väljavõtteid Petšooramaal 1611—1615 olnud inglaste kirjeldustest, aruannetest ja kirjadest ning ülevaade XVI sajandi vene reisijatest, kes olid sattunud samojeedide aladele. Teose need osad on kirjutatud arhiivi- ja muude allikate põhjal. Ulatuslik peatükk «Ueber die Jugren und das Jugrische Land» (lk. 222—258) on kirjutatud peamiselt Lehrbergi vaadete kriitikaks. Nagu mainitud, osutas Lehrberg õigesti, et jugralasteks kutsutud rahvas olid mansid ja handid. Schrenk üritas tõestada, et jugralased olid Uuralitagused samojeedid. Alles hiljem olevat hakatud jugralasteks nimetama ka manse ja hante. Schrenki väited ei suuda kummutada Lehrbergi seisukohti. Kuigi Schrenk ei too-

nud midagi olulist soomeugrilaste ja samojeedide mineviku selgitamiseks, on tal ikkagi suuri teeneid neenetsite ja sürjakomide uurijana. Oma reisi ajal oli ta kogunud ohtra ainestiku neenetsite etnograafia, rahvaloomingu, usundi ja keele kohta. Oma teoses on ta ulatuslikult kirjeldanud nende karukultust, matusekombeid, puuslikeaustamist ja šamaanide tegevust. Usna põhjalik on ka kirjeldus neenetsite jahindusest ja põdrakasvatusest ning rahva olmest üldse. Schrenk suhtus soojalt neenetsitesse ja arvustas õige rängalt Ižma komisid, kes neid orjastasid, riisusid ja rõhusid.

Uralistika seisukohalt on õige olulised peatükid «Einige Bemerkungen über die Sprache der Samojeden» (lk. 259—269) ja «Vocabularium der archangelschen Samojeden- und Zyranen-Sprache» (lk. 278—331). Kuigi Schrenk polnud lingvist, on ta siiski suutnud anda päris õige neenetsi keele iseloomustuse. Ta on analüüsinud vokaalide ja konsonantide omapära. Üksikute häälikute moodustamist on seletatud üksikasjalikultki. Võimaks kirja panna neenetsi keele häälikuid, mida Schrenk ei tundnud teistest keeltest, on ta loonud oma transkriptsioonisüsteemi. Selles on ladina tähtedele ja diakriitilistele märkidele lisaks kasutatud ka vene tähti. Schrenk on osanud esile tuua neenetsi keele vormirikkuse ning struktuuri peamised erijooned. Ta on näidanud sedagi, kuidas sürjakomi ja vene keel on neenetsi keelt mõjustanud. Schrenki avaldatud saksa-noonetsi-komi sõnaloend on kõige ulatuslikum samojeedi sõnavarakogu enne M. A. Castréni sõnaloendide avaldamist. Soome samojedoloog Kai Donner avaldas Schrenki sõnaloendi uuesti 1932. aastal (Donner, 1932 : 58—119). Peale sõnavara on Schrenk neenetsilt kirja pannud ning avaldanud ka viis laulu koos saksakeelse tõlkega. Üks jutt on avaldatud ainult saksakeelses tõlkes. Schrenk on ühtlasi üksikasjalikult kirjeldanud, kuidas neenetsid veetsid talvel telgis tulepaistel aega muinasjutte pajatades ja monotoonseid laule lauldes. Ta mainib sedagi, et tema reisi ajal laulsid neenetsid üksnes jutustavaid laule ega tundnud üldse lüürlist laulu.

Schrenki kogutud sürjakomi sõnavara on vanimaid allikaid, kust saab andmeid ižma murde kohta.

M. A. Castrén oli tuttav Schrenki neenetsi materjalidega juba enne nende trüki avaldamist ning kirjutas nende kohta üsna pika rootsikeelse arvustuse (Suomi, 1850 : 65—79). Ehkki Castrén leidis Schrenki kirjanekuis vigu, pidi ta ometi tunnustama, et too Tartu mees oli esimene tõeline samojeedide uurija. Seda võime öelda tänapäevalgi. Schrenki tegevust peab hindama seda enam, et ta polnud filoloog, vaid noor loodusteadlane Teaduste Akadeemia botaanikaaias, kellel oli indu ja hea arusaam uuritavast rahvast.

Soomlane A. J. Sjögren oli umbes 25 aastat (1831—1855) Peterburi Teaduste Akadeemias ametlik soome-ugri keelte esindaja. Tema kõrval kerkis esile veel teinegi mees, kes on saanud tuntuks soome-ugri ning samojeedi keelte, folkloori ja etnograafia uurijana, nimelt Franz Anton Schiefner, kes ise on end tavaliselt nimetanud vaid Anton Schiefneriks. Schiefner sündis Tallinnas Tšehhimaalt siia siirdunud perekonnas 18. juulil 1817. 1831. aastast kuni 1836. aastani õppis ta Tallinna Toomkoolis. Pärast selle lõpetamist siirdus ta Peterburi ülikooli õigusteaduskonda. Teaduskonna ja ülikooli valiku peamiseks põhjuseks oli Peterburi ülikoolis rooma õiguse professorina töötava onu mõju. Kui õigusteaduskond oli 1840. aastal lõpetatud, ei hakanud Schiefner ometigi juristiks, vaid läks kaheks aastaks Berliini ülikooli klassikalisi keeli, eriti sanskriti keelt õppima. 1843.—1852. aastani oli ta ühes Peterburi gümnaasiumis ladina ja kreeka keele õpetaja. 1848. aastast oli ta ühtlasi akadeemia raamatukogu teise osakonna konservaator. 1852. aastal valiti Schiefner tiibeti keele ja kirjanduse adjunktiks. Tiibeti ja budismi küsimustega oli ta tegelnud juba gümnaasiumiõpetajana ja raamatukogu konservaatorina. 1854. aastal valiti Schiefner erakorraliseks akadeemikuks, kelleks ta jäi oma surmani (Peterburis) 16. novembril 1879. Akadeemias oli Schiefneril mitmeid ülesandeid. Ta oli muide Etnograafiamuuseumi direktor (1856—1878) ja akadeemia raamatukogu teise osakonna bibliotekaar (1863—1879) (Wiedemann, 1880).

Schiefneri peamiseks uurimisaineks olid, nagu mainitud, tiibeti keel ja kirjandus, kuid ta on tegelnud ka sanskriti, prakriti, uurali, türgi-tatari, mongoli, lunguusi-mandžu ja teiste Euraasia idapoolsete keeltega ning neis keeltes avaldatud folkloori ja kirjandu-

sega. Koos A. J. Sjögreniga oli ta akadeemias ibero-kaukaasia keelte uurimise algatajaks jne. Käesolevas ülevaates võetakse vaatlusele üksnes see suur töö, mille Schiefner on sooritanud uurali, eriti aga soome-ugri rahvaste keelte, rahvaluule, etnograafia ja kirjan-
duse uurimisel. Schiefner oli suure eruditsiooniga õpetlane ning hea organisaaator. Tema tegevus on jätnud jälgi väga mitmel alal.

Soome, eesti ja vadja folklooriga oli Schiefner tegelema hakanud juba akadeemia teenistusse astudes. Eesti keele oskajana oli tal hõlbus süveneda ka soome- ja vadja-keelsesesse rahvaloomingusse. «Kalevalat» luges otsustas ta selle eepose saksa keelde tõlkida. Nagu ta on ise kirjutanud (Kreutzwald-Schiefner, 1953 : 108), oli ta tõlkimise kallal sellise innu ja tarmuga, et 112 päevaga oli saksandatud kogu eepos, s. o. 22 800 värssi. 1852. aastal ilmus Helsingis «Kalewala, deutsche Übersetzung in rhythmischer Form». Tõlge oli hea. Selles oli osatud hästi edasi anda Soome maa ja soome rahva omapära. Sama tõlge võeti aluseks ka 1968. aastal ilmunud W. Steinitsi redigeeritud väljaandele (Kalevala, 1968). Varsti pärast tõlke ilmumist kirjutas soome range kriitik August Ahlqvist selle kohta tunnustava arvustuse «Granskning af Hr. Schiefner's öfversättning af Kalevala» (Suomi, 1853 : 49—99). Kriitika heitis ette peamiselt vaid stiilivigu ning seda, et mõnes kohas on eesti sõnade soome vastetele omistatud eesli tähendus ja see siis saksa keelde tõlgitud. Paitsi «Kalevala» on Schiefner saksa keelde tõlkinud ka soome rahvalaule Elias Lönnroti kogumikust «Kanteletar» (Kalevalaseuran vuosikirja, 1950 : 67). «Kalevala» ainetel on Schiefner avaldanud eriuurimusi, nagu muide eepose ühe keskse mõiste *sampo* kohta (Bulletin, 1861 : 497—506). Schiefner näitas, et «Kalevala» motiivid esinevad soome rahvajuttudeski. Tema arvates olid eepose laulud olnud algselt jutud, mis alles hiljem värsistati. Pohjola perenaist Louhit, kellelt anastati sampo, võrdles Schiefner teiste rahvaste kurjade nõidnaistega. Vene ja teiste rahvaste juttudest tõi ta paralleele *sampo*le, osutades, et *sampo* oli samasugune imekäsikivi, mis esineb mujalgi. «Kalevala» saksakeelsele lugejale avaldas Schiefner eepose teksti selgituseks «An die Leser der deutschen Kalewala-Übersetzung» (Bulletin, 1854 : 120—146), milles on kommentaare, lisandeid ja mõnede värsside parandatud tõlkeid. Schiefneri huvi oli suur ka Friedrich Reinhold Kreutzwaldi koostatud eesti eepose «Kalevipoja» vastu. Kui ta oli «Kalevipoja» läbi lugenud, pidas ta ettekandeid mõlema rahva eeposest (Kreutzwald-Schiefner, 1953 : 157). Trüki avaldas ta kirjutised «Ueber die ehstnische Sage von Kalewipoeg» (Bulletin, 1860 : 273—297) ja «Ueber Kalewa und die Kalewingen» (Bulletin, 1862 : 175—183). Esimeses neist andis ta ülevaate «Kalevala» ja «Kalevipoja» koostamisest ning võrdles neid omavahel. «Kalevipoja» sisust esitas ta täieliku ümberjutustuse. Asjaomastes kohtades oli lisatud võrdlusi soome ja skandinaavia jumalasaagadest ning rahvajuttudest. Mütoloogia ja kirjandusteaduse seisukohalt pidas Schiefner «Kalevipoega» väärtuslikuks teoseks. Tema hinnangud aitasid tugevasti kaasa eesti eepose populaarsuse levikule väljapoole eesti keeleala. Tähelepanav on üldhinnang, mille Schiefner andis «Kalevipoja» kohta: «Keine Ilias hat Dr. Kreutzwald geschaffen, wohl aber der ehstnischen Litteratur ein Kapitalwerk geschenkt, das für alle Zeiten den Ehsten sein wird, was den Griechen ihre Ilias war.» Need sõnad on lausunud Teaduste Akadeemias 11. mail 1860 peetud ettekandes (Bulletin, 1860 : 296). Schiefneri otseselt kaasabil sai Kreutzwald 1860. aastal Teaduste Akadeemialt Demidovi auhinna. Auhinna saamiseks koostas Schiefner koos F. J. Wiedemanniga ülevaate «Kalevipojast» ja selle tähtsusest maailmakirjandusele. Seda oli 21 tihedasti kirjutatud fooliolehekülge. «Kalevipoega» aitas ta levitada kodu- ja välismaal.

Soome ja eesti rahvausundist on Schiefner avaldanud mitu eriuurimust: «Kleinere Beiträge zur finnischen Mythologie» (Bulletin, 1853 : 257—261), «Zur ehstnischen Mythologie» (Bulletin, 1855 : 45—52), «Ueber Mythengehalt der finnischen Märchen» (Bulletin, 1855 : 369—388) jne. Need kirjutised osutavad suurt asjatundmist ning mitmekülgselt süvenemist uuritud probleemidesse. Kreutzwaldile saadetud kirjades on üha järelepärimisi eesti rahvausundi, etnograafia ja keeleteaduse kohta, et neid hiljem ära kasutada oma töödes (Kreutzwald-Schiefner, 1953 : 91, 443, 463, 495 jne.). Schiefner õhutas Kreutzwaldi eesti muinasjutte avaldama ja pidas läbirääkimisi nende Soomes trükkimiseks. Muinasjuttude saksakeelsele tõlkele kirjutas ta eessõna.

Schiefneril oli tõsist huvi ka eesti ja soome kirjakeele arendamise vastu. Tollal oli piiblikeel paljudele kirjakeele harrastajatele tähtsaks malliks. See piiblikeel, mida soome ja eesti autorid viljelesid, oli aga võõrmõjude tõttu mitmeti kaugel rahva tavakeelest. Eesti ja soome piiblikeele reformi vajadusest on Schiefner avaldanud artikli «Ueber ehstnische und finnische Bibelreform» (Inland, 1854 : 762—764). Sellest kirjutisest ilmneb, et Schiefner pooldas E. Ahrensi poolt esitatud eesti õigekirjutuse uuendusi ning kirjakeele alusena rahva kõnekeelt. Et Schiefner tundis huvi ka eesti kirjakeele sõnavaralise rikastamise vastu, sellest räägivad tema katsed luua uusi eesti sõnu. Üks selline omal ajal vajalik sõna oli näiteks *randama* 'randa jooksmine, randa aetud olema' (Kreutzwald-Schiefner, 1953 : 353). Schiefner oli baltisaksa ideoloogia vastane. Ta ei tunnustanud sakslaste poliitikat, mida aeti Läänemerele. Ta oli tõsiselt nõrindud, kui 1864. aastal sai Tartus Opetatud Eesti Seltsi esimeheks umbkeelne sakslane, kellel polnud huvi ei eesti keele, rahvalaule ega kirjanduse vastu.

Tagasi tulles Schiefneri läänemereelaste rahvalaule harrastustele, peab mainima tema vadja rahvalaulude saksakeelseid tõlkeid. August Ahlqvist oli 1854. ning järgneval aastal Kattilal vadja keelt uurimas. Uurimisretkedel pani ta kirja ka laule, mis avaldas oma vadja keele grammatikas (Ahlqvist, 1856 : 91—108). Ahlqvisti soovil tõlkis Schiefner neist 24 saksa keelde ning varustas tõlkeid eessõna ja kommentaaridega. Kommentaarides on mitmele laulule lisatud rööbikviiteid teiste rahvaste rahvalauludest (Bulletin, 1856 : 353—374). Vadja rahvalaulude kohta on Schiefner kirjutanud hiljemgi. Schiefner oli läänemereelaste rahvalaulude ja muu rahvaloomingu innukas teaduslik populariseerija, kes käsitles folkloori kirjanduse ja rahvausundi seisukohalt ja üritas leida vastavat sobivat sünteesi.

Uralistikas oli Schiefner teeneline samojeedi keelte ainestiku publitseerija. M. A. Castrén oli Peterburi Teaduste Akadeemia toetusel olnud mitmel pikaajalisel uurimisretkel Põhja-Venemaal ja Siberis (1838—1848) ning kogunud rikkalikult väärtuslikku keelelist, etnograafilist ja folkloristlikku ainestikku soome-ugri, samojeedi ja muudelt rahvastelt. Ta suri 1852. aastal, ilma et oleks suutnud kogutud avaldada. Eriti väärtuslikud olid tema kirjapanekud samojeedi keeltest. Et Castréni teaduslik pärand ei jääks tolumuma arhiiviriivulitele, vaid pääseks uurijate kätte, tegi Peterburi Teaduste Akadeemia Schiefnerile ülesandeks ainestik üllitada. Aastail 1853—1862 ilmiski Schiefneri toimetusel ning Teaduste Akadeemia väljaandel 12-köiteline «M. Alexander Castrén's nordische Reisen und Forschungen».

Viis esimest köidet olid juba Soomes rootsikeelsetena ilmunud. Schiefneri ülesandeks jäi vaid need saksa keelde tõlkida ja kommenteerida. Teiste köitete ainestik oli avaldamiseks korraldamata, rääkimata viimistlusest. Schiefner pidi seega kogutud materjali põhjal käsikirjadki koostama. Kahte esimesesse köitesse on võetud Castréni reisirakendused ja asjaomased kirjad. Schiefner on neile lisanud ülevaate Castréni elust ja teaduslikust tegevusest. Kolmas köide sisaldas Castréni loengud soome mütoloogiast. Sellelgi köitel on Schiefneri eessõna, milles tuuakse lisaandmeid soome ja eesti rahvausundist. Neljandas köites on loengusari «Ethnologische Vorlesungen über die altaischen Völker nebst samojeedischen Märchen und tatarischen Heldensagen». Sellele köitele on Schiefner lisanud mitu vajalikku korrektsooni, muide just samojeedide rassilisest kuuluvusest. Viiendas köites on lühemaid kirjutisi, millele Schiefner taas on lisanud oma arvamusi ja täiendusi.

Seitse ülejäänud köidet on tegelikult Castréni ja Schiefneri ühise töö tulemus. Juba 1849. aastal oli Castrén koostanud handi ehk ostjaki keele grammatika. Kogutud teoste kuuendas köites avaldas Schiefner selle grammatika uue trüki «Versuch einer ostjakischen Sprachlehre nebst kurzem Wörterverzeichnis». Omalt poolt on ta lisanud andmeid manside ja hantide arvu, olme, jahinduse, kalanduse, loomakasvatuse ja vähese põllunduse kohta. Ta on teinud ka keelelisi täiendusi ja parandusi ning lisanud handi-saksa ja saksa-handi sõnaloendi.

Palju ulatuslikum oli Schiefneri töö järgmise kahe köite publitseerimisel. Castrénil oli valminud üksnes ladinakeelne samojeedi grammatika kavand. «Grammatik der samojeedischen Sprachen» on tegelikult Schiefneri kirjutatud ning Castréni ainestiku järgi viimistletud. Neenetsi (jurak-samojeedi) vormiõpetusest oli Castrénil jäänud viimistlemata

käsikiri. Schiefner lõpetas selle. Häälikuõpetuse pidi Schiefner peaaegu täielikult ise kirjutama. Eenetsi (jenissei-samojeedi), sõlkupi (ostjaki-samojeedi) ja kamassi häälikuõpetus, samuti nganassaani (tavgi-samojeedi) konsonandistik on Schiefneri viimistletud. Schiefner on iga keelt iseloomustanud, esile toonud murdeerinevusi ja eri aegadel tehtud kirjapanekute hälbeid. Süntaksist pole mainimisväärselt ülevaadet, sest Castréni kirjanekuis oli vähe sellealaseid andmeid. Et samojeedi keelte süntaksist oleks siiski midagi öeldud, selleks avaldas Schiefner järgmises köites laseõpetuslikke üksikseiku. Grammatika eessõnas on esitatud samojeedi keelte jaotus ning lühülevaade nende keelte uurimise ajaloost enne Castréni. Castréni on peatunud pikemalt.

Kaheksandas köites on neenetsi, nganassaani, eenetsi, sõlkupi ja kamassi sõnaloendid («Wörterverzeichnisse aus den samojedischen Sprachen»). Kõigepealt on Schiefner kirjeldanud seda, kuidas samojeedi keelte sõnavara oli kogutud. Castréni talletatud leksikaalne materjal polnud tähestikus, sageli polnud kõiki grammatikamärkmetes ja tekstides leiduvaid sõnu eraldi märgitudki. Schiefner registreeris kogu sõnavara. Tema koostatud on ka sõnaloendite lõpus olev ulatuslik samojeedi-saksa sõnaloend, milles asjaomase märksõna järel on toodud eri keelte ja murrete vasted. Polnud kerge töö viia häälikuliselt üsnagi erinevad murdekujud ühe märksõna juurde. Sõnaloendid on siiski viimistletud ning neist saab kiiresti hea ülevaate. Nagu on nähtud hilisemad samojeedi keelte etiteadlased, on Schiefner mõnel juhul Castréni märkmetest valesiti aru saanud või muul viisil eksinud. Ent selliseid juhtusid pole palju. Castréni sõnavaralist ainestikku korraldades tutvus Schiefner ka kogu leksikaalse materjaliga, mis oli enne Castréni samojeedi keeltest kirja pandud. Seda pidas ta vajalikuks, et saada paremini aru murdevahedest. Sõnaloendite eessõnas on Schiefner maininud mitmeid häälikulisi, semantilisi ja sõnavaralisi erinevusi, mis esinevad teistel samojeedi keelte uurijail. Sõnaloenditele on Schiefner lisanud Castréni poolt kogutud tekstid. Nende tekstide varal on ta kirjutanud neenetsi ja sõlkupi keele süntaksist. Ei ole küll esitatud kogu süntaksit, vaid ainult üksikuid samojeedi keeltele tüüpilisi seiku. Sellest hoolimata on see peatükk eriti väärtuslik, sest see on esimene süntaksialane uurimus samojeedi keelte kohta.

Castréni kogutud teoste viimased köited on tunguusi-mandžu, mongoli, türgi-tatari ja jennisai keelte kohta. Nendegi keelte ainestikku on Schiefner üllitamisel viimistlenud ja kommenteerinud.

Õige mitmed tunnustatud uralistid ja fennougriidid peavad ka jukagiiri keelt uurali keelkonda kuuluvaks. Seega oleks uurali suurkeelkonnas kolm alakeelkonda: soome-ugri, samojeedi ja jukagiiri. Schiefner on tegelnud ka jukagiiri pisikeelega, mida kõneldakse Kolõma mail. Ta on avaldanud teiste poolt kirjapandud jukagiiri sõnavara ning muud ainestikku (Bulletin, 1871 : 373—389, siin on andmeid ka Schiefneri varasema jukagiirialase kirjutise kohta).

Schiefneri kirjutatud eessõnas Castréni kogutud samojeedi keelte sõnaloenditele on mitmel puhul mainitud akadeemik Middendorffi samojeedi kirjapanekuid. Seda suurt maadeuurijat ning loodusteadlast võibki pidada üheks samojeedi ainestiku kogujaks ning analüüsijaks. Alexander Theodor von Middendorff (Middendorff) sündis Peterburis 18. augustil 1815 ja suri Hellenurmes, Elva linna lähedal, 28. jaanuaril 1894. Tema poolt oli ta eestlane. Aastail 1842—1845 korraldas Middendorff suure uurimisretke Siberi ja Kaug-Ida aladele. Oma retkel puutus ta kokku ka samojeedidega, kelle olmet ta on jälginud üsna ulatuslikult. Samojeedi keeled jagas Middendorff kolme peamurdesse: loode-, kirde- ja lõunamurre. Loodemurdeks nimetas ta neenetsi, kirdemurdeks eenetsi ja nganassaani ning lõunamurdeks sõlkupi keelt. Middendorffi nganassaani märkmed on suure väärtusega tänapäevastelegi uurijatele. Peale eri keelte ja murrete sõnavara on Middendorff talletanud samojeedi koha- ja isikunimesid. On mainimisväärt, et mõnel puhul on ta samojeedi sõnale lisanud võrdluseks eestikeelse vaste. Middendorffi kogutud keeleainestik pole eriti ulatuslik, on aga säärasenagi seetõttu oluline, et ta on seotud samojeedide tegevusalade, usundi, etnograafia ja folklooriga. Samojeedide olmekirjeldustele on Middendorff lisanud ohtrasti illustreerivaid jooniseid. Ta on avaldanud ka esimesed näited samojeedide muusikast (Middendorff, 1875 : 1411—1450).

Kõneldes Peterburi Teaduste Akadeemia uralistikaharrastusest moodunud sajandi esimesel poolel, ei saa mainimata jätta veel üht Eestist pärinevat õpetlast, nimelt loodusteadlast Karl Ernst von Baeri, sündinud Piibel 28. veebruaril 1782, surnud Tartus 28. novembril 1876. Baer pole olnud otseselt soome-ugri ega samojeedi keelte uurija. Ta on teinud vaid mõned juhuslikud keeleteadlaste märkused, kuid ta on olnud akadeemias tarmukas soome-ugri uurijate toetaja ning innustaja, aidanud hankida toetussummasid uurimisretkede teostamiseks jne. Akadeemik Sjögren kirjeldab oma mälestustes õige pikalt-laialt, kuidas Baer võitles selle eest, et ungari noor keeleteurija Antal Reguly (1819—1858) saaks akadeemialt uurimisstipendiumi. Baeri eestkostel saigi Reguly toetuse, mis võimaldas tal töötada aastail 1843—1846 manside, hantide, mordvalaste, maride, samojeedide ja tšuvašside aladel ning koguda rohkesti keeleainestikku, mille avaldamine kestab tänapäevani (Sjögren, 1955 : 227 jj.; Ariste, 1973 : 46).

Lehrbergi, Sjögreni, Castréni ja Schiefneri uurimistegevuse tuemusena kujunes Peterburi Teaduste Akadeemia moodunud sajandi esimesel poolel rahvusvaheliselt tunnustatud fennougristika ja uralistika keskuseks. Ükski teine teaduslik asutus ei kulutanud nõnda suuri summasid soome-ugri ja samojeedi keelte uurimiseks kui just see akadeemia. Nagu mainitud, oli Peterburi Teaduste Akadeemiasse loodud soome-ugri keelte akadeemikukohtki, mille täitjaks sai Sjögren. Kui Sjögren suri, sai tema järglaseks Wiedemann, mees, kes oli oma aja kõige tähelepanuväärne fennougrist.

Ferdinand Johann (algelt Johann Ferdinand) Wiedemann sündis 30. märtsil 1805 Haapsalus maakohtu- ja raesekretäri pojana, suri Peterburis 29. detsembril 1887. Wiedemannide perekond oli kakskeelne, kõneldi saksa ja eesti keelt. Ülikoolielse hariduse sai Wiedemann Haapsalus ja Tallinnas. Tartu ülikoolis õppis ta õigusteadust ja filoloogiat. Pärast ülikooli lõpetamist oli Wiedemann gümnaasiumiõpetaja Jelgavas ja Tallinnas. Juba Tallinna-päevil kujunes temast silmapaistev keeleteadlane. Soome-ugri keelte uurimiseks andis talle ajendeid muuseumis just Peterburi Teaduste Akadeemia tegevus. Castréni ja Sjögreni retkede ning uurimuste tulemustel oli Tallinnaski vastukaja. Wiedemanni uralistikaalaseks esikteoseks oli 1838. aastal ilmunud «Ueber die früheren Sitze der tschudischen Völker und ihre Sprachverwandtschaft mit den Völkern Mittel-Hochasiens». Tšudideks nimetati siis soomeugrilasi. Wiedemann tõi esile 14 soome-ugri ja altai keelele ühist tüpoloogilist joont ning arvas, et urali ja altai rahvaste algkodu oli Aasias (Ariste, 1973). Wiedemanni esimesed suured tööd, mis tõi talle kui õpetlasele tunnustuse, olid sürjakomi grammatika «Versuch einer Grammatik der syrjänischen Sprache nach dem in der Übersetzung des Evangeliums Matthäi gebrauchten Dialekte» ja mari grammatika «Versuch einer Grammatik der tscheremissischen Sprache nach dem in der Evangelienübersetzung von 1821 gebrauchten Dialekte». Viimase eest sai ta Teaduste Akadeemialt pool Demidovi auhinda, mis andis majandusliku võimaluse avaldada mõlemad grammatikad. Need ilmusidki 1847. aastal Tallinnas. Demidovi auhinna sai Wiedemann ka oma udmurdi keele grammatika «Grammatik der wotjakischen Sprache nebst einem kleinen wotjakisch-deutschen und deutsch-wotjakischen Wörterbuche» eest, mis ilmus 1854. aastal samuti Tallinnas. Nende grammatikate kirjutamiseks ei kasutanud Wiedemann üksnes trükitud allikaid, nagu pealkirjade järgi võiks arvata, vaid ta oli ka ise asjaomastest keeltest ühteist kirja pannud Tallinnas sõjaväes teenivatelt komidelt, maridelt ja udmurtidelt.

Sürja, mari ja udmurdi grammatika ning muude soome-ugri keelte, eriti eesti keele kohta avaldatud vähemate tööde põhjal valiti Wiedemann 1854. aastal Peterburi Teaduste Akadeemia korrespondentliikmeks. Kuigi Wiedemann jäi edasi Tallinna gümnaasiumiõpetajaks, avardas ta keeleteaduslik tegevus siiski õige tunduvalt. Varsti avaldas ta Teaduste Akadeemia väljaannetes töid eesti ja liivi keele kohta. Akadeemia andis Sjögreni liivi materjalid Wiedemanni kätte, et ta need avaldamiseks viimistleks. Wiedemann tutvus materjalidega ning nentis, et neis on ohrtrasti lünki, kohati ka ebatäpsusi. Lisaandmete hankimiseks läks ta ise 1858. aastal liivlaste juurde, kus kogus rikkalikult uut sõnavara ja grammatikanäiteid. 1861. aastal võis Sjögreni ja Wiedemanni ühise tööna ilmuda kaheköiteline teos: liivi keele grammatika koos tekstinäidetega ning liivi-saksa ja saksa-liivi sõnaraamat, kokku ligi 1000 lehekülge (Sjögren, 1861). Grammatika pikk eessõna liivlaste

ajaloost ja etnograafiast on Wiedemanni koostatud. Mainigem sedagi, et 1863. aastal loodi Wiedemanni otsesel kaasabil liivi kirjakeel.

1857. aastal sai Wiedemann akadeemikuks «soome rahvaste keele ja ajaloo» alal. Akadeemikuks saanud, asus Wiedemann Peterburi elama. Pärast Sjögreni liivi materjalide ning mõne muu liivi keele kohta oleva uurimuse avaldamist võttis ta käsile eesti keele. Akadeemialt saadud stipendium võimaldas Wiedemannil 1861. aastast alates kuni 1868. aastani käia läbi peaaegu kogu eestlaste asumisala, kogumaks sõnavara ja grammatikaandmeid ning uurimaks murdevahesid. Suvel rändas ta kihelkonnast kihelkonda ja pani rahvasuust vajalikku kirja. Talvel otsis ta ainetikku eestikeelsetest raamatutest, ajalehtedest ja ajakirjadest. Uhtlasi oli ta kirjavahetuses paljude eesti haritlastega, kellelt päris eri sõnu või sõnade erinevaid tähendusi. Väsimatu uurimistöö tulemusena ilmus kõigepealt lõunaeesti idaosa murret käsitlev monograafia «Versuch ueber den werroehstnischen Dialekt» (1861). Sellele järgnesid eesti keele alalt peamised teosed: väärtuslik triloogia, kuhu kuuluvad «Ehstnisch-deutsches Wörterbuch» (1869), «Grammatik der ehstnischen Sprache, zunächst wie sie in Mittelehstland gesprochen wird, mit Berücksichtigung der anderen Dialekte» (1875) ja etnoloogiline teos «Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten» (1876). Sõnaraamat on meie päevini jäänud allikaks, kust iga eesti keele kasutaja võib üha leida vajalikku sõnavara. Selle neljas trükk ilmus 1973. aastal. Grammatika on seni ainus eesti keele teaduslik grammatika. Selles on registreeritud haruldasi murdesugemeidki, isegi selliseid, mis meie päevil on eesti keelest hävinud. Triloogia kolmas osa on eelmiste täienduseks. Selles on vanasõnu, kõnekäände, mõistatusi, mängude kirjeldusi, kombestikku, tavasid, rahvalaule, etnograafiaalaseid andmeid ja palju muudki.

Nagu ilmneb Wiedemanni ettekannetest ja mitmetest kirjutistest, tundis ta elavat huvi ka eesti kirjakeele arendamise vastu. Ta nõudis kirjakeele rikastamist ja selle sõnavara ning vormitunnuste ühtlustamist. Ta eeldas, et eesti keel kujuneb kiiresti niisuguseks kirjakeeleks, mis vastab kõikidele kultuurkeele nõuetele. Wiedemannil on muide otseseid teeneid eesti õigusalase terminoloogia loomisel.

Akadeemikuna oli Wiedemann õige produktiivne. Käesolevas ülevaates on võimalik mainida üksnes tema tähtsamaid teoseid. Wiedemanni teaduslikust tegevusest akadeemikuna aga on olemas eri uurimus (Ariste, 1973). 1871. aastal ilmus Wiedemannilt «Über die Nationalität und die Sprache der jetzt ausgestorbenen Kreewinen in Kurland». Kreeviniteks kutsuti Lõuna-Lätis Bauska linna lähistel elanud läänemereselasi, kelle päritolu ja keele kohta oli erinevaid arvamusi. Wiedemann osutas õigesti, et kreevinid olid nende vadja sõjavangide järglasi, kes Novgorodi ja orduriigi vahelises sõjas 1444—1447 toodi vadjalaste asumisala lääneosast Bauska maile, ja et kreevini keel oli üks vadja keele murdeid.

Kõrvuti eesti keele uurimisega uuris Wiedemann teisigi soome-ugri keeli. Volga keeltest olid tal mari keel ja mordva keeled huvialaks juba Tallinna-päevil ja see huviala püsis. Krimmi sõja ajal 1854—1855 oli tal Tallinnas võimalusi küsitleda ersalases sõjaväelast. Sellelt mehelt sai ta nõnda rikkalikult keeleainest, et võis selle aluseks võtta ersa grammatika kirjutamisel. Isiklike märkmete ja vähete trükitud allikate põhjal valmis «Grammatik der ersamordwinischen Sprache nebst einem mordwinisch-deutschen und deutsch-mordwinischen Wörterbuch», mis ilmus 1865. aastal. Wiedemanni ersa keele grammatika on esimene teos, kus selle keele ehitusest antakse küllalt täielik ning õige ülevaade. Grammatika ja temale lisatud sõnastik on tänini ainsaks teoseks, kust saab iga-suguseid andmeid sellest, missugune oli ersa keel möödunud sajandi keskpaiku.

Kuigi juba 1847. aastal oli Wiedemannilt ilmunud mari keele grammatika, ei loobunud ta mari keele grammatikasüsteemi pidevast jälgimisest. Peterburis olles puutus ta kokku mäe- ja niidumarilastega. Neilt kogus ta grammatikaandmeid, eriti aga sõnavara. Wiedemann tahtis koostada mari sõnaraamatu. See aga nõudis aega ja valmis alles 1887. aastal, s. o. samal aastal, kui ta autor suri. Pärast Wiedemanni surma sattus sõnaraamatu käsikiri alguses Teaduste Akadeemia raamatukokku ja sealt pärastpoole arhiivi, kus ta on praegugi. Sõnaraamatus on üle 6000 mari sõna. See on möödunud sajandi kõige ulatuslikum mari sõnakogu, milles leidub igal leheküljel sõnu, mida praegune mari kirjakeel ei kasuta. Käsikirja jäänud sõnastik on seda väärt, et ta avaldataks.

Kui Wiedemann oli lõpetanud eesti triloogia avaldamise, asus ta täie tarmuga permi keelte, s. o. komi ja udmurdi keele uurimisele. Sürjakomi ja udmurdi grammatika oli ta avaldanud juba Tallinna-päevil. Aastate jooksul oli uurijale salvestunud uut komi ja udmurdi aineklikku kirjandusest ja arhiividesse talletatud käsikirjadest, aga ka isiklikult tehtud märkmetena. Kõige enam materjali sai ta N. Popovi käsikirjalisest sürjakomi sõnaraamatust, mille Teaduste Akadeemia oli oma arhiivi ostnud. Et just sürjakomi leksi-kaalset materjali oli ohtrasti, koostas Wiedemann kõigepealt suure, umbes 20 000 sõna sisaldava sõnaraamatu «Syrjänisch-Deutsches Wörterbuch nebst einem wotjakisch-deutschen im Anhang und einem deutschen Register», mis ilmus 1880. aastal. Selle sõnaraamatu väärtus on püsiv. Sõnavara on foneetiliselt õigesti esitatud, saksakeelsed tõlked on täpsed. Sõnaraamatus esineb ka niisugust komi sõnavara, mis praegustes murretes pole enam tavaline. Teose väärtusest räägib seegi, et 1964. aastal ilmus temast Bloomingtonis uus trükk. Pärast selle suure sõnaraamatu ilmumist kogunes Wiedemannile mõnel määral lisaandmeid ning ta avaldas «Zusätze und Berichtigungen zu dem syrjänisch-deutschen Wörterbuch» (Bulletin, 1867 : 293—337). Komi ja udmurdi keel on teineteisele lähedased. Wiedemann avaldas niisugusegi grammatika, mis annab ülevaate kogu permi keelkonna grammatilisest ehitusest, ehkki teose lähtekeeleks on sürjakomi keel. 1884. aastal ilmus «Grammatik der syrjänischen Sprache mit Berücksichtigung ihrer Dialekte und des Wotjakischen». See on esimene soome-ugri keelte ühe rühma kõrvutatav grammatika. Selles antakse ülevaate keelte foneetikasüsteemist, sõnade tuletamisest ning vormi- ja lauseõpetusest. Wiedemann esitas ka permi keelte murdelise jaotuse peajooned, mis on pädevad praegugi. Udmurdi murretest oli ta kirjutanud varemgi, 1858. aastal (Bulletin, 1858 : 240—256). Permi keelte alased teosed jäid Wiedemanni viimasteks suurteks uurimusteks, mis nägid trükimusta tema eluajal.

Wiedemann hakkas uurima ka handi keelt. Kõigepealt tahtis ta tutvuda A. Reguly kirjapanekutega. Selleks tegi ta isegi kaks reisi Budapesti, kus olid talle Reguly kogutud materjalid. Kõik toleaeagsed handi kirjapanekud olid siiski küllalt ebatäpsed. Wiedemann oleks pidanud ise minema hantide murdealadele, saamaks usutavat lisaainestikku. Kõrge vanaduse tõttu ei suutnud ta seda teostada. Sellepärast loobus ta handi keele uurimisest. Et handi ja mansi keele uurimine ometi teostuks, soovitas Wiedemann Teaduste Akadeemia anda A. Ahlqvistile selleks vajaliku uurimisstipendiumi. Ja see anti.

Wiedemann on siiski jätnud jälgi obi-ugri keelte harrastajanagi. 1868. aastal ilmus tema toimetusel Londonis mansikeelne Matteuse evangeeliumi tõlge, mis on esimene mansi keeles trükitud raamat. On juba mainitud, et Wiedemanni otsesel kaasabil loodi liivi kirja-keel. Wiedemann on aidanud trükist ilmuda ka karjala-, ersa-, mari-, komi- ja udmurdi-keelsetel raamatul.

Käesolevas ülevaates on esile toodud üksnes Wiedemanni suured teosed. Kuid ta on avaldanud ka väga mitmesuguseid pisemaid töid eri keelte ja üldkeeleteaduslike küsimuste kohta. Wiedemanni huvitas kõige enam keelte struktuuri täpne analüüs. Keelte ajaloo küsimusi on ta oma töödes vähe käsitletud. Tollal, kui keeleteaduses kehtis ajaloolis-võrdleva keeleteaduse hegemoonia, ei osatud Wiedemanni saavutusi küllaldaselt hinnata. Tänapäeval võime nentida, et Wiedemanni tehtud töö on püsiva väärtusega. Peterburi Teaduste Akadeemias oli fennougristikale pandud tugev alus. Wiedemann ehitas sellel alusel edasi ja sai rahvusvahelise tunnustuse.

Ei olnud juhus, et just eestlaste alal sündinud mehed said Peterburi Teaduste Akadeemias soome-ugri ja samojeedi rahvaste ning nende keelte uurijaks. Need mehed oskasid juba maast madalast üht soome-ugri keelt, eesti keelt. Neile ei olnud võõras uurali keelte struktuur, mis erineb tugevasti indo-euroopa keelte omast. Peale selle võis nende harrastusala valikule kaasa mõjuda ka üldine huvi tekkimine eestlaste ja nende sugulasrahvaste keelte, rahvaluule, etnograafia ja ajaloo vastu XVIII sajandi lõpus ja XIX alguses. Mainitagu siinkohal lähemalt sedagi tõsiasi, et juba 1813. aastal hakkas Eealis ilmuma eesti ja teiste soome-ugri keelte eriajakiri «Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache».

Pärast Wiedemanni surma jäi soome-ugri keelte akadeemiku koht kauaks ajaks vakantseks. Alles Nõukogude Liidu Teaduste Akadeemias sai soome-ugri keelte esindajaks

Dmitri Bubrich. Meie päevil on nõukogude fennougristika ja uralistika kogu maailmas esikohal. Teaduste Akadeemia raamides töötavad uurimiskeskused Moskvas, Leningradis, Tallinnas, Tartus, Petrozavodskis, Sõktõvkaris, Iževskis, Joškar-Olas ja Saranskis. Tähtsaid uurimiskeskusi on ka õige mitme ülikooli juures. Uurijate perre kuulub sadu töötajaid ja nende teaduslik produktioon on ulatuslik.

KIRJANDUST

- Ahlqvist, A. 1856. Wotisk grammatik jemte språkprof och ordförteckning. Acta Societatis Scientiarum Fennicae V 1. Helsingfors.
- Ariste, Paul. 1970. 200 aastat ühe Tartu mehe sünnist. Keel ja Kirjandus : 499—501.
- 1973. Ferdinand Johann Wiedemann. Tallinn. Selles raamatus on ka üksikasju Wiedemanni elust ja tegevusest.
- Branch, M. 1973. A. J. Sjögren. Studies of the North. Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 152. Helsinki.
- Bulletin. 1836—. Bulletin de la Classe Historico-Philologique de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Péterbourg. St. Péterbourg.
- Donner, K. 1932. Samojedische Wörterverzeichnisse. Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia, 44. Helsinki.
- Inland. 1854. Das Inland. Eine Wochenschrift für Liv-, Ehst- und Kurlands Geschichte, Geographie, Statistik und Literatur. Dorpat.
- Kalevala. 1968. Kalevala. Nach der deutschen Übersetzung von Anton Schiefner und Martin Buber neubearbeitet und mit einem Nachwort versehen von Wolfgang Steinitz. Rostock.
- Kalevalaseuran vuosikirja. 1921—. Helsinki.
- Kreutzwald-Schiefner. 1953. Fr. R. Kreutzwaldi ja A. Schiefneri kirjavahetus 1853—1879. Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus III. Tallinn.
- Левицкий, Г. В. 1902. Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Юрьевского Университета 1802—1902. Юрьев.
- Middendorff, A. Th. 1875. Dr. A. Th. Middendorff's Reise in den äussersten Norden und Osten Sibiriens. Band IV. Übersicht der Natur Nord-Ost-Sibiriens. Theil 2. Die Thierwelt Sibiriens. Die Eingeborenen Sibiriens. Bearbeitet von A. v. Middendorff. St. Petersburg.
- Ottow, R. 1909. Album Dorpato-Livonorum. Dorpat.
- Sjögren, A. J. 1830. Über die älteren Wohnsitze der Jemen. Ein Beitrag zur Geschichte der tschudischen Völker in Russland. Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de St. Péterbourg VI. Tome 13 : 461—513. St. Péterbourg.
- 1861. Joh. Andreas Sjögren's Livische Grammatik nebst Sprachproben. Im Auftrage der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften bearbeitet und mit einer historisch-ethnographischen Einleitung versehen von Ferdinand Johann Wiedemann (CIV + 489 lk.); Joh. Andreas Sjögren's Livisch-deutsches und deutsch-livisches Wörterbuch. Im Auftrage der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften bearbeitet von Ferdinand Johann Wiedemann (398 lk.). St. Petersburg.
- 1955. Tutkijan tieni. Käsikirjoituksesta suomentanut Aulis J. Joki. Helsinki.
- Suomi. 1844—. Tidskrift i fosterländska ämnen. Helsingfors.
- Vilkuna, K. 1969. Pappi, risti, pakana. Kehittyvä Itä-Suomi, 3. Mikkeli.
- Wiedemann, F. J. 1880. Zum Gedächtniss an F. A. Schiefner. Rede gehalten am 11. December 1879 in der Sitzung der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de St. Péterbourg. T. XXVI : 30—44.

Toimetuse saabunud
9. I 1974

П. АРИСТЭ

УРАЛИСТЫ ПЕТЕРБУРГСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК — ВЫХОДЦЫ ИЗ ЭСТОНИИ

Резюме

Август Христиан Лерберг, родившийся в 1770 г., в 1807 г. стал адъюнктом, а в 1810 г. — экстраординарным академиком Петербургской Академии Наук. После смерти Лерберга (в 1813 г. в Петербурге) в 1816 г. Академия опубликовала его сборник по вопросам исследования древней истории России, в котором имеется сочинение о Югорской стране. Лерберг сделал правильный вывод о том, что эта земля была территорией современных ханты и манси. В другом сочинении он доказал, что прежнее местожитель-

ство еми, или Ёми, находилось в западной части Финляндии. Эти два глубоких исследования заложили основу финно-угорских студий в Академии Наук.

Александр Густав Шренк, родившийся в 1816 г. в Туле, учился в Тарту и работал там же доцентом минералогии. Он умер в Тарту в 1876 г. После окончания Тартуского университета с 1837 по 1844 г. он работал в Ботаническом саду Академии. В 1837 г. Шренк был членом экспедиции, организованной для изучения северо-востока северной части России. Во время этой экспедиции он собрал ненецкий и коми-зырянский лексический материал, а также ненецкие песни. Кроме того, он подробно описал быт ненцев. Собранный материал Шренк опубликовал в двухтомном описании своего путешествия. Его ненецкие записи имеют большую ценность.

Франц Антон Шифнер, родившийся в Таллине в 1817 г. и скончавшийся в Петербурге в 1879 г., работал в библиотеке Академии Наук с 1848 г. В 1852 г. он стал адъюнктом, а в 1854 г. — экстраординарным академиком в области тибетского языка и литературы. Он изучал также уральские языки и фольклор уральских народов. Шифнер перевел финский эпос «Калевала» на немецкий язык и опубликовал целый ряд исследований по вопросам устного народного творчества прибалтийских финно-угров. Большое значение имеют его статьи об эстонском эпосе «Калевипоэг». Самой большой заслугой Шифнера является опубликование самодийских материалов, собранных М. А. Кастреном.

Академик Александр Теодор фон Миддендорф, который родился в Петербурге в 1815 г. и умер в Хелленурме (Эстония) в 1894 г., организовал с 1842 по 1845 г. по распоряжению Академии Наук большую экспедицию в Сибирь и на Дальний Восток. Во время экспедиции он изучал также самодийцев как с антропологической, так и с этнографической, фольклористической и лингвистической сторон. Его самодийские материалы опубликованы в четвертом томе описания путешествия.

Первым ординарным академиком в области финно-угорских языков был А. И. Шегрен, его последователем — Фердинанд Иоханн Видеманн, который родился в Хаапсалу в 1805 г. и умер в Петербурге в 1887 г. В 1854 г. он стал членом-корреспондентом, а в 1857 г. — действительным академиком. Еще будучи преподавателем таллинской гимназии, он опубликовал глубокие исследования о коми-зырянском, марийском, удмуртском и эстонском языках. Во время работы в Академии Наук он написал свои основные труды по эстонскому, ливскому, мордовским, коми-зырянскому, удмуртскому и другим языкам. Видеманн был одним из самых крупных финно-угроведов прошлого столетия. Своей научной работой он способствовал образованию всемирно известного центра финно-угроведения Петербургской Академии Наук.

Поступила в редакцию
9/1 1974

P. ARISTE

AUS ESTLAND STAMMENDE URALISTEN IM DIENSTE DER PETERSBURGER AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN

Zusammenfassung

Der in Tartu im Jahre 1770 geborene August (Aron) Christian Lehrberg wurde in 1807 Adjunkt und in 1810 außerordentliches Mitglied der Petersburger Akademie der Wissenschaften. Er starb 1813 in Petersburg. Nach seinem Tode hat die Akademie in 1816 sein Sammelwerk, eine Untersuchung zur Erläuterung der älteren Geschichte Rußlands veröffentlicht. In diesem Sammelwerk findet sich ein Aufsatz über das Jugrische Land. Lehrberg hat die richtige Schlußfolgerung gezogen, daß dieses Land das jetzige Gebiet der Wogulen und Ostjaken war. In einem anderen Aufsatz bewies Lehrberg, daß der frühere Wohnsitz der Jemen oder *Hämäläiset* im westlichen Teile Finnlands war. Diese zwei gründlichen Untersuchungen haben in der Akademie zu den finnisch-ugrischen Studien den Grund gelegt.

Alexander Gustav Schrenk ist 1816 in Tula geboren, hat aber in Tartu studiert und war daselbst Dozent der Mineralogie. Er starb in Tartu 1876. Nach der Absolvierung der Tartuer Universität war er in den Jahren 1837—1844 im botanischen Garten der Akademie tätig. Im Jahre 1837 war er Mitglied einer Expedition im Nordosten des europäischen Rußlands. Während der Expedition hat Schrenk nenzische und komisyriänische lexikalische Materialien und nenzische Volkslieder gesammelt. Außerdem hat er das Leben und Treiben der Nenzen gründlich dargelegt. Das gesammelte Material hat er in einer zweibändigen Reisebeschreibung publiziert. Die nenzischen Aufzeichnungen von Schrenk sind sehr wertvoll.

Franz Anton Schiefner, geboren in Tallinn 1817, gestorben in Petersburg 1879, arbeitete in der Bibliothek der Akademie vom Jahre 1848 an. In 1852 wurde er Adjunkt und in 1854 außerordentliches Mitglied der Akademie für die tibetische Sprache und Literatur. Er hat sich auch mit den uralischen Sprachen und mit der Folklore der ural-

lischen Völker beschäftigt. Schiefner hat das finnische Epos «Kalevala» ins Deutsche übersetzt und verschiedene Untersuchungen über das mündliche Volksschaffen der Ostseefinnen geschrieben. Seine Aufsätze über das estnische Epos «Kalevipoeg» sind bemerkenswert. Schiefner hat sich um das Publizieren der samojedischen Materialien von M. A. Castrén große Verdienste erworben.

Der im Jahre 1815 in Petersburg geborene und im Jahre 1894 in Hellenurme in Estland gestorbene Akademiker Alexander Theodor von Middendorff organisierte 1842—1845 im Auftrage der Akademie eine große Expedition nach Sibirien und dem Fernen Osten. Während der Expedition hat er auch die Samojuden anthropologisch, ethnographisch, folkloristisch und sprachlich untersucht. Die samojedischen Materialien sind im vierten Bande seiner Reisebeschreibung erschienen.

In der Akademie war A. J. Sjögren erstes ordentliches Mitglied für die finnisch-ugrischen Sprachen. Sein Nachfolger war Ferdinand Johann Wiedemann, geboren in Haapsalu im Jahre 1805, gestorben in Petersburg im Jahre 1887. In 1854 wurde er korrespondierendes, in 1857 ordentliches Mitglied der Akademie. Schon als Gymnasiallehrer in Tallinn hat er wertvolle Untersuchungen über die komisyranische, marische, udmurtische und estnische Sprache veröffentlicht. Als Mitglied der Akademie hat Wiedemann seine Hauptwerke über das Estnische, Livische, Mordwinische, Komisyranische, Udmurtische usw. publiziert. Er war einer der allergrößten Finnougristen des vorigen Jahrhunderts. Durch seine Tätigkeit wurde in der Petersburger Akademie der Wissenschaften ein weltberühmtes Zentrum der finnisch-ugrischen Studien gegründet.

Eingegangen
am 9. Jan. 1974